

De dienstplicht op de markt gebracht. Het fenomeen dienstvervangings in de negentiende eeuw

E. W. R. VAN ROON

I Inleiding

Gedurende bijna de gehele negentiende eeuw, vanaf de introductie van de dienstplicht in de Napoleontische tijd tot de aanname van de militiewet van de minister van oorlog K. Eland in 1898, bestond in Nederland het remplaçantenstelsel. Dit stelsel bood de Nederlandse burger die was 'ingeloot', of te wel een dienstplichtig nummer had getrokken, de mogelijkheid een ander in zijn plaats aan te stellen. Dit kon een plaatsvervanger (iemand die niet aan de loting deelnam, nam vrijwillig de plaats in van een ingelotene) of een nummervwisselaar (een uitgelotene nam de plaats in van een ingelotene) zijn. Deze ruil van dienst was niet kosteloos. De geremplaceerde diende, variërend naar vraag en aanbod, een bedrag tussen de f600 en f800 te betalen, voor de in zijn plaats waargenomen diensten¹. Ondanks de hoge prijs bestond er een niet aflatende belangstelling voor het remplaçantenstelsel. Jaarlijks ruilde ongeveer 20% van de militieplichtigen zijn plaats met een ander. De Nederlandse burger bleek veel geld over te hebben om zijn diensttijd, die wettelijk was bepaald op vijfjaar, met een eerste oefening in de kazerne van maximaal eenjaar, dooreen änderte laten vervullen.

Plaatsvervangings en nummervwisseling was in de regel geen onderonsje tussen de ingelotene en degene die bereid was zijn plaats in te nemen. Inherent aan het dienstvervangingsstelsel, zoals dat in Nederland bestond, was een derde partij van zaakwaarnemers, makelaars, commissionairs en militiemaatschappijen, die tegen betaling zorgdroeg voor de bemiddeling tussen de remplaçanten geremplaceerde. Van de f600 tot f800 die voor hem werd gevraagd, ontving de plaatsvervanger uiteindelijk circa f400². Minstens eenderde deel van het door de geremplaceerde betaalde bedrag bleef dus aan de strijkstok hangen van de maatschappijen en personen die zich met bemiddeling en toelevering van remplaçanten bezighielden. Vanwege het winstbejag van de bemiddelaars en de hoge prijs van de remplaçant leek het remplaçantenstelsel een rijkeluisprivilege, dat niet paste in de geest van een aan het eind van de negentiende eeuw groeiend sociaal besef.

¹ In de jaren vijftig en zestig schommelde het te betalen bedrag tussen de f500 en f600 zie: A. Kruseman, *Over nationale militie en remplacement* (Amsterdam, 1853) 94; *Reglement der Verzekerings-Maatschappij voor de Nationale Militie onder de zinspreuk: De Eendragt* (Den Haag, 1863) art. 29 tot en met 32; *Handelingen Tweede Kamer*, 1890-1891, 1075; Voor een bedrag van f700 of soms wel f800, zie: *De Maasbode*, 29 maart 1889, hoofdartikel 'Verdediging des vaderlands', II; *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, 837.

² Gemeentearchief 's-Gravenhage, nr. 373, 42.37 archief notaris W. J. de Bas en 36.6 archief notaris F. Meijer, zie aldaar notariële akten voor plaatsvervangers en nummervwisselaars. Overigens diende voor een nummervwisselaar minder geld te worden betaald. In de jaren tachtig bijvoorbeeld ongeveer f400. Nummervwisseling was minder duur en kwam in de regel minder voor omdat de vervanging door een nummervwisselaar geen vrijstelling betekende voor de opvolgende broer van de loteling. Dit laatste was wel het geval bij plaatsvervangings.

Het remplaçantenstelsel met de daaraan verbonden bemiddelingsbranche, was geen typisch Nederlands verschijnsel. Om de zoons uit de families van de midden- en hogere klassen uit het leger te houden waren in het begin van de eeuw in door Napoleon bezette landen remplaçantenbureaus en verzekeringsmaatschappijen opgericht³. Na 1815 bleven de bemiddelaars actief omdat het merendeel van de landen op het Europese continent de Napoleontische wijze van legervorming overnam: een systeem met een beperkte vorm van dienstplicht waarbij de dienstplichtigen door middel van loting werden aangewezen en dienstvervanging werd aanvaard als correctief op die loting. Een belangrijke uitzondering vormde Pruisen, dat persoonlijke dienstplicht kende: een systeem waarbij een ieder die door loting voor de dienst was aangewezen en niet werd vrijgesteld, verplicht was zijn dienstplicht in persoon te vervullen.

Na de Pruisische overwinningen op Denemarken en Oostenrijk in de jaren zestig, en vooral na de vernietiging van het Franse leger tijdens de oorlog van 1870-1871, beschouwden vele militaire deskundigen en politici de Franse wijze van legervorming als verouderd. De Pruisische overwinning werd toegeschreven aan de moderne bewapening, aan de goede oorlogsvoorbereiding, maar vooral aan de daar al lang bestaande persoonlijke dienstplicht⁴. Achtereenvolgens namen daarom Oostenrijk-Hongarije (1868), Frankrijk (1872) en Rusland (1874) de Pruisische wijze van legervorming over. In hun kielzog volgden vele kleinere Europese landen. Alleen in de twee kleine monarchieën België en Nederland en in het vergelegen Turkse rijk bleek men in de jaren zeventig en tachtig voorlopig niet bereid het Pruisische voorbeeld te volgen⁵.

In Nederland bereikte het politieke debat over het dienstvervangingsvraagstuk in deze jaren een hoogtepunt. Aan opposanten van het remplaçantenstelsel was geen gebrek. Zo richtte de invloedrijke, voormalige minister van oorlog, M. D. graaf van Limburg Stimm, in 1875 de Anti-dienstvervangingsbond op en werden in 1873 en 1891 door de Tweede Kamer wetsontwerpen in behandeling genomen die afschaffing van de dienstvervanging beoogden. Toch duurde het tot 1898 (in België werd de persoonlijke dienstplicht overigens pas in 1909 ingevoerd) alvorens daadwerkelijk tot afschaffing werd overgegaan.

Tot voor kort werd in de geschiedschrijving het in de negentiende eeuw toch veelbesproken remplaçantenvraagstuk tamelijk stiefmoederlijk behandeld. Pas in de jaren zeventig en tachtig van deze eeuw begon de aandacht voor dit onderwerp enigszins toe te nemen. Historici als R. H. E. Gooren, F. C. Spits, R. Spork en H. Amersfoort schreven meer of minder uitvoerige studies over het onderwerp⁶. In de

3 G. D. Homan, *Nederland in de Napoleontische tijd* (Haarlem, 1978) 141 en 142; A. Duchesne, 'De militairen in de negentiende en twintigste eeuw' in: *Flandria Nostra. Ons land en ons volk, zijn standen en zijn beroepen door de tijden heen*, IV (Antwerpen, 1960) 298, 304.

4 W. Klinkert, *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914* (Den Haag, 1992)26.

5 E. H. Kossmann, *De lage landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam-Brussel, 1976)264.

6 R. H. E. Gooren, *Krijgsdienst en krijgsmacht in de Nederlandse politiek* (Utrecht, 1987); F. C. Spits, 'Klassedienstplicht in de negentiende eeuw. Plaatsvervanging en afkoop', in: *Driekwart eeuw historisch leven in Den Haag* (Den Haag, 1975) 187-201 ; *Idem, De metamorfose van de oorlog in de 18e en 19e eeuw.*

jaren negentig heeft deze ontwikkeling zich voortgezet; in een tijdsbestek van twee jaar verscheen een aantal dissertaties waarin dienstvervangings een belangrijke rol speelt. Achtereenvolgens wijdden W. Klinken, M. Bossenbroek, H. te Velde en W. Bevaart één of meer hoofdstukken aan de kwestie⁷.

Over de vraag waarom het fenomeen dienstvervangings in Nederland zo lang werd getolereerd bestaat tussen de aangehaalde historici nauwelijks verschil van mening: tussen de belangrijkste politieke groeperingen die op dat moment in de Tweede Kamer waren vertegenwoordigd bestond niet de door de anti-dienstvervangings gepropagandeerde consensus over het vraagstuk. Of zoals Bossenbroek het uitdrukt: 'Het strijdperk werd afgebakend door de politieke verhoudingen. Invoering van de persoonlijke dienstplicht, volgens velen de panacee van de mankrachtproblematiek, stuitte op een parlementaire blokkade⁸. De historici zijn echter minder eensluidend over het antwoord op de vraag welke argumenten het zwaarst wogen bij de uiteindelijke beslissing dienstvervangings af te schaffen: de sociale of de militaire argumenten? Waren het vooral de militairen, die een kwalitatief sterker leger naar Pruisisch voorbeeld wensten, die van buitenaf invloed op de politiek wisten uit te oefenen? Of was het proces van democratisering en socialisering binnen de Nederlandse samenleving rond de eeuwwisseling inmiddels dusdanig voortgeschreden dat het remplaçantenstelsel met al zijn vermeende onrechtmatigheden een anachronisme was geworden?

Op deze laatste vraag zal in dit artikel nader worden ingegaan. Was het remplaçantenstelsel zoals het in de praktijk werkte inderdaad zo sociaal onrechtvaardig als de tegenstanders beweerden? Of werd het sociale argument ook gebruikt als een instrument in het politieke steekspel ter ondersteuning van de militaire argumenten tegen dienstvervangings? Het hier volgende onderzoek naar het reilen en zeilen van het remplaçantenstelsel: het aantal en de motieven van de deelnemers, de mate waarin het publiek debat over het dienstvervangingsvraagstuk hun optreden beïnvloedde, en met name de rol die de tussenpersonen speelden, kan wellicht de betekenis en de positie van dienstvervangings in de Nederlandse samenleving in de negentiende eeuw nader ophelderen. De nadruk die in dit artikel wordt gelegd op het sociaal-economische aspect van het dienstvervangingsvraagstuk is daarnaast mogelijk een welkome aanvulling op de eerdere publikaties, waarin vooral de staatkundige kant van de zaak is belicht.

Tien historische studies over oorlog, strategie en legervorming (Assen, 1971); *Idem*, 'Problems of defence in a non-belligerent society. Military service in the Netherlands during the second half of the nineteenth century', in: A. C. Duke, C. A. Tamse, ed., *Britain and the Netherlands*, VI, *War and society* (Den Haag, 1977) 189-202; R. Spork, *De discussie over het remplaçantenstelsel in Nederland* (Den Haag, 1981); H. Amersfoort, 'Leger, natie en traditie', *Mededelingen van de sectie militaire geschiedenis landmachtstaf*, V (1982) 111-154; *Idem*, 'Voor vaderland en Oranje', *Mededelingen van de sectie militaire geschiedenis landmachtstaf*, VII (1984) 5-35; *Idem*, *Koning en kanton. De Nederlandse slaat en het einde van de Zwitserse krijgsdienst hier te lande, 1814-1829* (Den Haag, 1988).

⁷ M. P. Bossenbroek, *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909* (Amsterdam, 1992); Klinkert, *Het vaderland verdedigd*; H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag, 1992); W. Bevaart, *Nederlandse defensie 1839-1874* (Den Haag, 1993).

⁸ Bossenbroek, *Volk voor Indië*, 193.

Bij het totstandkomen van deze studie heb ik een tweetal beperkingen in acht genomen. Allereerst de tijdsafbakening: de aandacht gaat vooral uit naar de tweede helft van de negentiende eeuw; de periode waarin het remplaceringsvraagstuk in het middelpunt van de belangstelling kwam te staan en zich vele wijzigingen op dit terrein voltrokken. Ten tweede gaat het hier niet om een gedetailleerde studie, daarvoor ontbreekt eenvoudigweg de ruimte. Dit artikel is bedoeld als terreinverkenning: een poging het remplaçantenstelsel enigszins in kaart te brengen. Tenslotte wil ik opmerken dat de woorden dienstvervanger en remplaçant, die ik door elkaar gebruik, hier dezelfde betekenis hebben: een verzamelnaam voor zowel de plaatsvervanger als de nummervervisselaar.

II Het politiek debat over het remplaçantenstelsel

Alhoewel de aandacht hier uitgaat naar de periode na 1860, wil dit niet zeggen dat het remplaçantenstelsel in de eerste helft van de negentiende eeuw als vanzelfsprekend werd beschouwd en daardoor niet kritisch in de belangstelling stond. Ook voor 1860 is veel over dit onderwerp geschreven⁹. Onder de criticasters bevonden zich niet de minsten. Zo was prins Frederik van meet af aan een verklaard voorstander van een persoonlijke, onvervreembare dienstplicht naar Pruisisch model. Niemand minder dan zijn vader, koning Willem I, was het op dit punt volledig met hem eens. Ook beklemtoonden bewindslieden als A. C. J. G. d'Aubremé en C. T. Elout de nadelen van plaatsvervanging. Steen des aanstoots voor hen was de hoge beloning die een remplaçant ontving. Hierdoor ontstond een gebrek aan vrijwilligers voor het monarchale beroepsleger en het Oost-Indisch leger, die conservatief monarchale belangen verdedigden¹⁰. Ten opzichte van de nationale militia was de macht van de koning echter beperkt. De grondwet eiste dat 'de sterkte en inrigting der militia en der schutterijen worden geregeld door de wet' (artikel 189). De zeggenschap van de burgerij en dus het parlement was op dit punt gewaarborgd.

Verzet tegen het remplaçantenstelsel als geheel hoefde men voor 1860 van deze zijde nauwelijks te verwachten. Een meerderheid van liberalen en conservatieven beschouwde remplacieren in beginsel als een te grote verworvenheid om prijs te geven¹¹. Kritiek was er wel op een onderdeel van het stelsel: het optreden van de tussenpersonen. Zij genoten een twijfelachtige reputatie en werden beschouwd als een moderm soort soldatenronselaars, die niet veel verschilden van hun voorgangers uit vroeger tijden, en profiteerden van de ellende van armen, dronkelappen en bedelaars, die met valse beloften in het leger werden gelokt. In de volksmond werden de tussenpersonen wel bloedhandelaren, of zielverkopers genoemd.

Als reactie op het handelen van de tussenpersonen gingen aan het eind van de jaren vijftig stemmen op om de bemiddeling uit de handen van particuliere zakenlieden te

9 H. C. A. Campagne, *Nederland en het leger, wat het is en wat het zijn kan, of beschouwingen kunnende dienen bij de behandeling door onze kamers van eene wet op de legerorganisatie* (Tiel, 1859) 159.

10 Bossenbroek, *Volk voor Indië*, 81.

11 *Ibidem*, 80-81.

halen en aan de staat over te dragen. Toen de militiewet van 1861 werd ingediend concentreerde de discussie die in de Tweede Kamer over het remplaçantenvraagstuk werd gevoerd zich dan ook op de bemiddelingsbranche. Om aan de vermeende discutabele praktijken van de tussenpersonen een einde te maken werd voorgesteld in navolging van België en Frankrijk in plaats van een remplaçantenstelsel een systeem van afkoop te introduceren. Dit systeem hield in dat de burger zich vrij kon kopen van de dienstplicht door een van te voren vastgesteld bedrag aan de staat te betalen. Met het ontvangen geld kon de staat dan weer de handgelden en premies betalen van de vrijwilligers die de opengevallen plaatsen innamen. De regering nam het voorstel echter niet over: met de misbruiken viel het volgens de minister van oorlog wel mee en ook vreesde hij een nog groter tekort aan vrijwilligers¹².

Na 1860 nam de kritiek op de dienstvervanging toe. Een belangrijk verschil met de periode daarvoor was, dat niet langer enkel de tussenpersonen de kwade pier waren, maar het remplaçantenstelsel als geheel het moest ontgelden. Een steeds grotere groep politici en deskundigen begon uit sociaal en militair oogpunt bezwaar aan te tekenen tegen het stelsel. Vooral de gedachte dat dienstvervanging sociaal onrechtvaardig was won steeds meer terrein: omdat voor de remplaçant een behoorlijk bedrag moest worden betaald leek dienstvervanging een privilege van de beter gesitueerden. Het belangrijkste militaire argument voor afschaffing was het gehalte van de remplaçanten. Doordat personen uit de lagere klassen beter opgeleiden vervingen ontstond volgens deze critici een gebrek aan kaderen een leger waarin niet de kracht van de natie tot uitdrukking kwam. Ontwikkelingen in het buitenland hielpen de tegenstanders van dienstvervanging een handje. De Pruisische veroveringen in het midden van de jaren zestig hadden Nederland een machtige buur langs zijn gehele oostgrens bezorgd die niet genegeerd kon worden. Daarnaast had de slecht verlopen mobilisatie tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 overduidelijk de zwakte van de Nederlandse legerorganisatie aangetoond.

Het leek daarom een logische ontwikkeling dat in 1873 door het liberale kabinet De Vries-Fransen van de Putte een wetsontwerp werd ingediend, dat niet alleen een einde moest maken aan de praktijken van particuliere tussenhandelaren, zoals tijdens de behandeling van de militiewet uit 1861 tevergeefs was voorgesteld, maartevens moest leiden tot afschaffing van het gehele remplaçantenstelsel. De minister van oorlog in het kabinet, graaf M. D. van Limburg Stirum, dacht dat de roep om een krachtiger defensie en in het verlengde daarvan de afkeer van het remplaçantenstelsel ondertussen een dusdanige vorm had aangenomen, dat zijn wetsontwerp kans van slagen had. Hij vergiste zich echter deerlijk in de politieke verhoudingen. Conservatieven, katholieken en radicaal-liberalen verzetten zich om uiteenlopende redenen tegen het ontwerp, dat uiteindelijk met 43 tegen 25 stemmen werd verworpen.

De beraadslagingen over het wetsontwerp luidden het begin in van een felle politieke en maatschappelijke discussie over het fenomeen dienstvervanging. Tot het einde van de eeuw zou de kwestie een voorname plaats innemen op de politieke agenda. Voor het eerste confessionele kabinet onder leiding van de anti-revolutionair Ae. Mackay

12 Bevaart, *Nederlandse defensie*, 200.

(1888-1891) vormde het vraagstuk dienstvervanging zelfs de belangrijkste splijtzwam. De katholieken wilden de dienstvervanging tot iedere prijs handhaven. Zij vreesden vooral een afschaffing van vrijstellingen voor de rooms-katholieke geestelijkheid en de verplichte omgang van hun jeugd met andersdenkenden¹³. De anti-revolutionairen kenden minder angst voor de dienstplicht. Zij hadden al in hun beginselprogramma *Ons program* uit 1878 een artikel opgenomen waarin de invoering van de persoonlijke dienstplicht en derhalve de afschaffing van de dienstvervanging werd bepleit.

Ook bij de liberalen zorgde het remplaçantenvraagstuk voor tweespalt. Opvallend was dat vooral links liberalen, die toch bekend stonden om hun belangstelling voor democratie en sociale wetgeving, niet veel zagen in persoonlijke dienstplicht. Deze groep, waartoe vooraanstaande kamerleden als S. van Houten, J. P. Bredius en J. K. H. de Roo van Alderwerelt behoorden, lieten de sociale argumenten tegen dienstvervanging minder zwaar wegen dan de bezwaren die zij hadden tegen invoering van de persoonlijke dienstplicht. De vrees dat persoonlijke dienstplicht leidde tot militarisme was bij hen groter dan een mogelijke afkeer van het 'bourgeois-privilege'¹⁴. Zij zagen meer in algemene oefenplicht: een volksleger naar Zwitsers model met een korte oefentijd het liefst lokaal of buiten de kazeme. Anders dan de dienstplicht zou de oefenplicht de burger niet uit zijn gewone doen halen of hem de kazerne in drijven. Zolang een beperkte vorm van dienstplicht bestond, en er dus geloot moest worden, was plaatsvervanging volgens deze liberale tegenstanders noodzakelijk om de onbillijkheid van het toeval weg te nemen¹⁵.

Politiek gelouterd als zij waren door jarenlange regeringsverantwoordelijkheid, schoven de liberalen een beslissing over deze gevoelige kwestie daarom liever op de lange baan. Uiteindelijk werd in 1898, na een periode van zeven jaar met drie op elkaar volgende liberale kabinetten, door het derde kabinet N. G. Pierson de knoop doorgehakt. Niet zonder succes, met een onverwacht grote meerderheid werd een in 1898 door de minister van oorlog, Eland, ingediend wetsontwerp tot afschaffing van de dienstvervanging aangenomen. De grote verdienste van deze 'geestelijke vader' van het wetsontwerp was dat hij de liberalen rond zijn plannen wist te verenigen.

Een welkome bijkomstigheid voor het slagen van de tactiek van de minister was dat een aantal vooraanstaande liberale critici als van Houten ondertussen geen zitting meer had in de Tweede Kamer. Tegenstand was er eigenlijk alleen van de katholieken, maar zij leken de strijd moe. Zo was na jarenlang dralen en redetwisten de politiek eindelijk tot een uitspraak gekomen.

Niet alleen binnen het parlement, ook daarbuiten werd in deze jaren strijd geleverd. In 1875 richtte M. D. graaf van Limburg Stirum een Anti-dienstvervangingsbond op. Deze voornamelijk uit liberale notabelen bestaande club trachtte door middel van lezingen, publikaties en petitie het parlement en de publieke opinie te beïnvloeden. Toen in 1889 de strijd een nieuw hoogtepunt bereikte werd door de katholiek H. M.

13 *Ibidem*, 519 en 520.

14 Te Velde, *Gemeenschapszin*, 47.

15 Bevaart, *Nederlandse defensie*, 520; Te Velde, *Gemeenschapszin*, 45.

Werker een tegenvoeter van de Anti-dienstvervangingsbond opgericht: de Oranjabond¹⁶. Deze bond vond dienstvervangingsgeoorloofd zolang het lot besliste over wie in dienst moest en wie niet, en wilde daarom, net als de meeste links liberalen, in de eerste plaats afschaffing van de conscriptie met loting. Een belangrijk verschil was wel dat het uiteindelijke doel van de Oranjabond een vrijwilligersleger was terwijl de links liberalen algemene oefenplicht nastreefden. Na een hoopvol begin, met aparte afdelingen in Rotterdam en Eindhoven¹⁷, zou de Oranjabond in de jaren negentig een langzame dood sterven. Een belangrijke oorzaak voor deze teloorgang was de figuur van de voorzitter: H. M. Werker. Omdat pogingen van het bestuur om een bekende politicus aan te trekken jammerlijk waren mislukt, was deze gedreven oprichter van de bond ook na 1889 voorzitter gebleven. De fanatiek gelovige Werker was een man van confrontatie en blonk niet bepaald uit in tact. Hij bleek daardoor niet de juiste persoon om het aanvankelijke succes uit te bouwen¹⁸.

Het ontbrak in het laatste kwart van de negentiende eeuw dus niet aan belangstelling voor het dienstvervangingsvraagstuk. Binnen en ook buiten het parlement werd een heftige discussie tussen voor- en tegenstanders gevoerd waarbij vooral de Anti-dienstvervangingsbond, gezien de samenstelling van haar bestuur met een ex-minister van oorlog en tal van liberale kopstukken, een macht van betekenis was¹⁹. Of het aanzien dat de bond genoot verder reikte dan de burgerlijke elite die zich met politiek bezighield, valt echter te betwijfelen. Het gebruik, dat in deze jaren van het remplaçantenstelsel werd gemaakt, kan duidelijk maken of de propaganda van de anti-dienstvervangers aantoonbare invloed heeft gehad op het gedrag van de deelnemers: de remplaçanten en de geremplaceerden.

III Het aantal remplaçanten

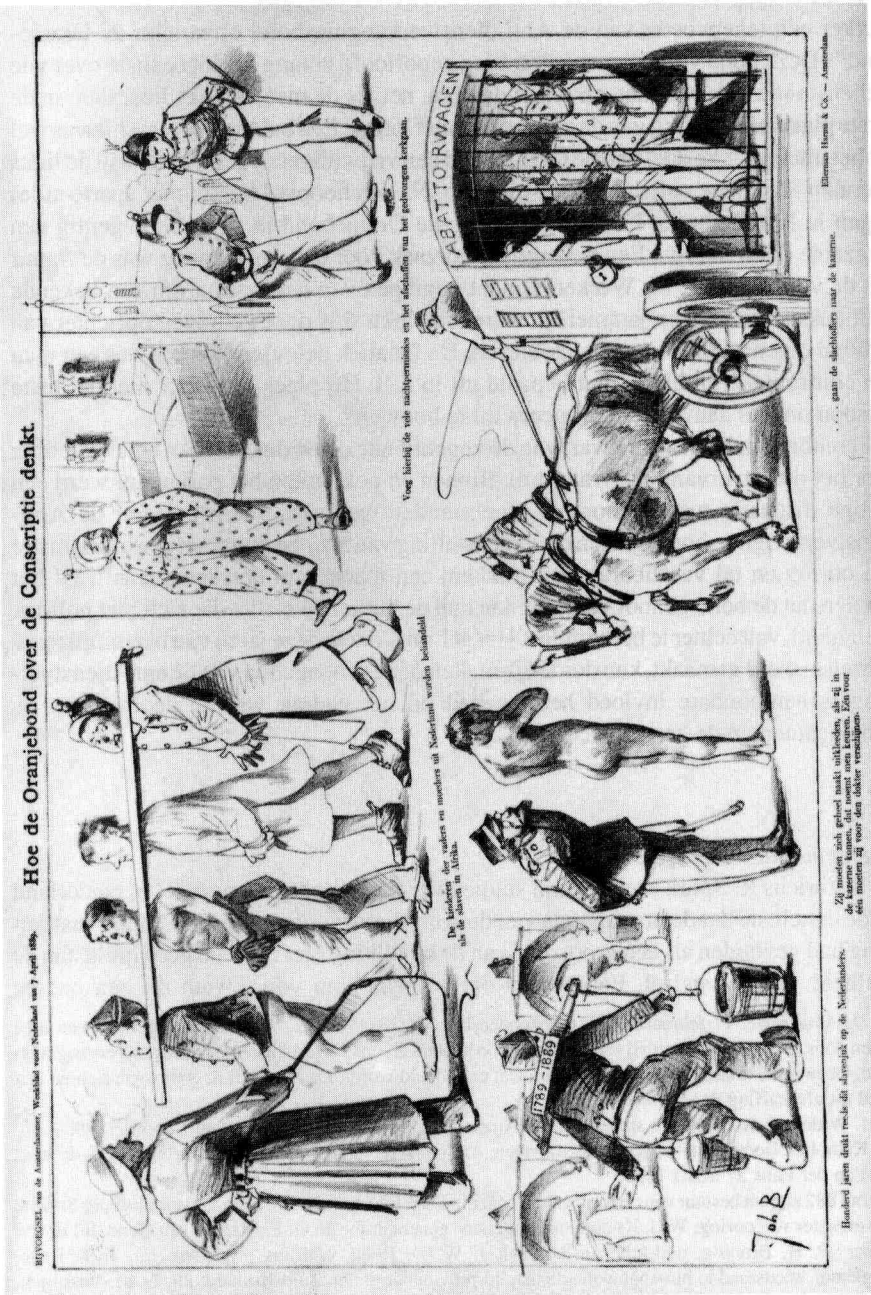
De historicus R. Spork komt in zijn studie over het remplaçantenstelsel in Nederland tot de conclusie dat de propaganda van de Anti-dienstvervangingsbond nooit instemming had gevonden als een groot deel van de bevolking niet zelf had getwijfeld aan de juistheid van het stelsel. Een twijfel die volgens hem voortkwam uit een nadere

16 *De Maasbode*, 17 februari 1889, ingezonden brief H. M. Werker. 'Wanneer de liberalen een idéé willen doorzetten, dan richten zij een bond op. Zoo hebben zij ook opgericht een Anti-Dienstvervangingsbond. Geen mooi woord, maar het zegt toch wat er bedoeld wordt. Daarom stel ik voor op te richten een Bond tot afschaffing der conscriptie'.

17 J. Whlox, *Schaepman ah staatsman*, II (Amsterdam, 1960) 305; *De Tijd*, 9 en 12 april 1889.

18 Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen, Archief J. R. van der Lans nr. 672, brief W. J. J. de Jong aan Van der Lans 27 maart 1898.

19 In 1882 zag het bestuur van de bond er als volgt uit: Dagelijks bestuur: M. D. graaf van Limburg Stirum, oud-minister van oorlog; W. J. Knoop, oud-luitenant-generaal; jhr. F. G. E. Merkes van Gend, lid Eerste Kamer; P. H. Bruning, oud-luitenant-kolonel; J. W. D. Roëll, emiritus predikant; mr. J. T. Buys, hoogleraar, staatsraad in buitengewone dienst, lid provinciale staten Zuid-Holland; jhr. G. M. Verspijck, oud-luitenant-generaal O. I. leger; H. J. Wilkens, fabrikant en luitenant-kolonel bij de schutterij; mr. J. Wertheim, advocaat, oud-majoor bij de schutterij; B. H. Heldt, voorzitter ANWB; ds. M. A. Perk, predikant Waalsche gemeente; mr. H. van der Hoeven, hoogleraar te Leiden; W. J. Telling, raadsheer Hoge Raad; A. W. P. H. Weitzel, oud-minister van oorlog (gegevens uit Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (ARA), archief Anti-Dienstvervangingsbond 2.19.02).

J. Braakensiek in het Bijvoegsel van de Amsterdamer, 7 april 1889, Atlas van Stolk, Rotterdam.

kennismaking met democratische, liberale en nationale denkbeelden²⁰. De vraag is of deze bewering juist is. Was de strijd om dienstvervangings niet eerder de zaak van een politiek-maatschappelijke bovenlaag, die buiten 'het volk' om werd gestreden? De cijfers over plaatsvervangings en nummervervisseling wijzen in ieder geval niet op een grote betrokkenheid van de bevolking bij het vraagstuk.

In de memorie van antwoord bij de militiewet van 1898 is als bijlage opgenomen een overzicht van het aantal plaatsvervangers en nummervervisselaars gedurende de dertien voorafgaande jaren.

Het aantal ingelijfde nummervervisselaars en plaatsvervangers bij de militia te land 1885-1897²¹

jaar	totaal ingelijfden	waarvan plv	waarvan nmv	totaal nmv en plv	percentage nmv en plv
1885	10722	1767	682	2449	22,8
1886	10819	1719	696	2415	22,3
1887	10718	1686	757	2443	22,8
1888	10798	1383	674	2057	19,0
1889	10732	1505	646	2151	20,0
1890	10943	1411	688	2099	19,2
1891	10948	1373	687	2060	18,8
1892	10808	1218	649	1867	17,3
1893	11017	1195	613	1808	16,4
1894	11020	1244	632	1876	17,0
1895	11054	1323	715	2038	18,4
1896	11254	1415	685	2100	18,7
1897	11346	1416	753	2169	19,1

Wat betreft het aantal remplaçanten laat de tabel zien, dat gedurende de jaren tachtig en negentig inderdaad ongeveer 20 % **van** een jaarlichting zich liet vervangen. Daarnaast is het opvallend dat de markt voor plaatsvervangers en nummervervisselaars gedurende de laatste decennia van haar bestaan tamelijk stabiel was, alhoewel in het midden van de jaren negentig een lichte terugval is te constateren. Hieruit blijkt dat de belangstelling niet tanende was toen de dienstvervangings middels de militiewet van 1898 werd afgeschaft.

Als we dit overzicht vergelijken met gegevens van voor het inwerking treden van de militiewet uit 1861, dan blijkt remplaçering aan het eind van de eeuw zelfs in betekenis te hebben gewonnen. In 1860 bijvoorbeeld bedroeg het aantal remplaçanten 5937 op een militia van 40293 man, ofwel 14,7 procent. In 1849 lag dat percentage nog lager, in dat jaar bedroeg het aantal remplaçanten 5241 op een militia van 38.007 man, ofwel

20 Spork, *De discussie*, 44

21 *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898; Bijlage 140.8 bij memorie van antwoord der wet betreffende de nationale militia. Reden voor minder nummervervisselaars dan plaatsvervangers zie noot 2.

13,7 procent²². Een veel geringer percentage dan in de jaren tachtig en negentig.

Niet alleen de cijfers wijzen op een geringe invloed van de Anti-dienstvervangingsbond op het volk buiten de politiek. Ook tijdgenoten achtten het optreden van de bond als pressiegroep onder de deelnemers van het remplaçantenstelsel niet bijster geslaagd. De voorzitter van de militieraad²³ van het eerste district van de provincie Zuid-Holland schreef bijvoorbeeld aan de commissaris van de koning:

Het aantal dienstvervangers welk tusschen het eene en het andere jaar wel is waar aanmerkelijk verschilt, zonder dat er bepaalde gevolgtrekking uit af te leiden is, heeft nogtans in 1876 78 in 1877 98 en in 1878 109 bedragen, zoodat de antidiensvervangingsbonderij, wat de uitkomsten aangaat, nog niet dat gevolg schijnt te hebben gehad, welke de ijveraars er zich van schijnen te geloven, vooral niet op het platteland. Een boer die geld heeft stelt doorgaans voor zijn zoon een plaatsvervanger of nummervervisselaar, dat is regel. Van zes man contingent Pijnacker, onder andere hebben vijf geremplaceerd. Zulke feiten zijn welsprekender dan redevoeringen in clubs en vergaderingen. Zoodat het groote punt in kwestie, ten aanzien van hetgeen de natie wil, nog lang niet als uitgemaakt te beschouwen is²⁴.

Het lijkt er dus op dat het remplaçantenstelsel in de laatste vier decennia van de negentiende eeuw vaker werd benut dan in de eerste helft van deze eeuw. Ondanks de groeiende druk op het stelsel vanuit de pers en het parlement gedurende de laatste veertig jaar van haar bestaan, stokte de belangstelling van het publiek niet. Integendeel, blijkbaar bestond in de decennia na 1860 een dusdanige vraag naar, en aanbod van remplaçanten, dat het gebruik van het stelsel op een zelfde hoog niveau gehandhaafd bleef.

IV De aanbodzijde van de remplaçantenmarkt

Het aanbod van remplaçanten was sterk afhankelijk van twee factoren: de in potentie beschikbare mankracht en de vergoeding die een remplaçant ontving in vergelijking met wat hij normaliter in de burgermaatschappij of als vrijwilliger in het leger kon verdienen.

Eén van de voorwaarden om als plaatsvervanger bij de nationale militie te worden toegelaten was dat de kandidaat vrij moest zijn van militaire verplichtingen. Aangezien degenen die werden opgeroepen pas na een wettelijk bepaalde diensttijd van vijf jaar, van hun negentiende tot hun vierentwintigste jaar, met groot verlot werden gestuurd, is het van belang te weten in hoeverre de dienstplicht de werving van remplaçanten tegenhield.

De jaarlichtingen dienstplichtigen die in Nederland voor de eerste oefening werden opgeroepen bedroegen vanaf het midden van de jaren zestig tot het einde van de eeuw

22 Bevaart, *Nederlandse Defensie*, 197.

23 Vergadering die besliste in alles wat de loting, vrijstellingen en plaatsvervangning betref. Na afloop van de loting waren er in de hoofdplaats van een militair district zittingen van de militieraad.

24 Rijksarchief Zuid-Holland (RAZH), Archief Provinciaal Bestuur 1850-1945, nr. 4254, brief 12 april 1878.

11.000 man²⁵. Het contingent aan beschikbare lotelingen daarentegen steeg van ruim 30.000 aan het begin van de jaren zestig naar ruim 40.000 in de jaren negentig²⁶. Een loteling maakte dus een goede, en in de loop van de jaren stijgende kans niet te worden ingelijfd: rond 1860 moest ongeveer 1/3 deel van een jaarcontingent daadwerkelijk in dienst, en veertig jaar later zelfs nog maar 1/4 deel. Degenen die niet in dienst hoefden waren vrijgesteld of uitgeloosd.

Zoals onderstaande tabel aantoont werd een belangrijk aantal plaatsvervangers gerecruteerd uit de groep niet ingelijfden, de leeftijdscategorie onder de 24 jaar.

Leeftijd van de plaatsvervangers ingelijfd bij de nationale militie van 1861 tot en met 1876²⁷

Leeftijd ²⁸	Aantal
21	2366
22	3624
23	2672
24	2574
25	2933
26	2993
27	1747
28	1210
29	906
30-34	2319
35-39	460

Als hierbij nog in ogenschouw wordt genomen dat de nummerverwisselaars dezelfde leeftijd hadden als de militieplichtigen, dus 19 jaar waren, dan is het duidelijk dat de beperkte vorm van dienstplicht een belangrijke voorwaarde was voor een gunstige ontplooiing van het remplaçantenstelsel.

De tweede belangrijke positieve factor voor wat betreft het aanbod van remplaçanten was de vorstelijke vergoeding die de plaatsvervanger of nummerverwisselaar in het vooruitzicht werd gesteld. Ondanks het feit dat de tussenhandaar een behoorlijk deel van het door de geremplaceerde betaalde bedrag in zijn eigen zak stak, ontving een plaatsvervanger in de jaren tachtig voor zijn bewezen diensten netto ongeveer f400, voor de nummerverwisselaar was de beloning ongeveer f250²⁹. Dit waren verleidelijke bedragen in een tijd dat het loon van een bekwaam vakman niet boven de f10 per

25 A. L. W. Seyffardt, 'De verplichte krijgsdienst in Nederland in den loop der tijden', *De tijdspiegel* (1898)411.

26 ARA, archief afdeling militie en schutterijen, 119, memorie van toelichting ontwerpwet Thorbecke zitting 1871-1872. 'Wat de cijfers alzoo leeren', *De landsverdediging*, II (1892) 486-491.

27 ARA, archief militie en schutterijen, 117.

28 De minimum leeftijd om als plaatsvervanger te kunnen dienen was 21 jaar.

29 Deze bedragen zijn gebaseerd op notariële akten aanwezig in: Gemeentearchief 's-Gravenhage, nr. 373, notarissen W. J. M. de Bas en F. Meijer en Gemeentearchief Amsterdam, notaris L. Z. Veeckens.

week kwam³⁰, en men slechts f200 aan handgeld kreeg voor een verbintenis van vier jaar als vrijwilliger bij een ander en minder onschuldig legeronderdeel: de Nederlandse koloniale dienst³¹.

Aan de aanbodzijde bestond dus een potentieel brede klantenkring dankzij de beperkte vorm van dienstplicht gekoppeld aan de relatief hoge beloning die de remplaçant ontving. Het jaarlijks aantal remplaçanten werd echter niet alleen door het aanbod bepaald. De behoefte aan het stellen van een remplaçant bij het Nederlandse publiek speelde een even belangrijke rol.

V De vraagzijde van de remplaçantenmarkt

Het is opmerkelijk dat zoveel mensen bereid waren een grote som geld, die aan het eind van de eeuw zelfs kon oplopen tot f800, voor remplaçanten neer te tellen. Ontegenzeggelijk nam in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland de welvaart toe. Het reële loon steeg in de periode 1850-1914 met 50 tot 70 procent, waardoor steeds meer geld overbleef voor andere uitgaven dan voor voedingsmiddelen³². Toch is deze loonstijging nauwelijks van invloed geweest op de vraag naar remplaçanten. De prijs die voor een remplaçant moest worden betaald steeg eveneens: van f500 à f600 in de jaren zestig naar f700 à f800 in de jaren tachtig en negentig; een toename met 30 tot 60 procent³³.

Bij de vraag naar remplaçanten waren kennelijk andere factoren in het spel dan conjunctuurschommelingen. Blijkbaar bestond er weinig enthousiasme voor het vooruitzicht de vaderlandse plicht te moeten vervullen en voldeed het remplaçantenstelsel aan een behoefte binnen de samenleving. Aan deze gereserveerde houding ten opzichte van de dienstplicht lagen vooral materialistische motieven ten grondslag.

Een veel voorkomend financieel motief om een dienstvervanger aan te stellen was de derving van inkomsten. Een zwaarwegend nadeel van de dienstplicht was in sommige gevallen, dat een goede of redelijke betrekking moest worden ingeruild voor het zakcentje waar men in dienst mee werd afgescheept. Daarnaast waren veel van de jongelingen die zich lieten vervangen nog geen volleerde vaklieden en bevonden zich op het moment van inloting in een cruciale fase van hun vakopleiding of studie. Voor hen betekende het stopzetten van de studie of het voor enige tijd vaarwel zeggen van de werkkring een verlies van kostbare tijd die broodnodig was om zich verder te bekwamen.

Naast het gevoel dat een mogelijk produktief bestaan in de burgermaatschappij werd ingewisseld voor een improductieve periode onder de wapenen, zal bij de ingelotene de angst om zijn baan te verliezen zeker ook een rol hebben gespeeld in de behoefte de dienst te ruilen. Aan het einde van de negentiende eeuw, toen nog geen of nauwelijks

30 H. Dijkstra, ed., *Nederland rond 1900* (Bussum, 1972) 12; J. A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Epe, 1968) 285-290.

31 M. P. Bossenbroek, *Van Holland naar Indië. Het transport van koloniale troepen voor het Oost-Indisch leger 1815-1909* (Amsterdam, 1986) 35; zie ook: *Idem, Volk voor Indië*.

32 De Jonge, *De industrialisatie in Nederland*, 293.

33 Zie noot 1.

sociale voorzieningen bestonden, hoefde men op weinig mededogen van de werkgevers te rekenen. In een ingezonden artikel in de katholieke krant de *Maasbode* hekelde H. M. Werker de lasten die de dienstplicht legde op de schouders van de ouders van de miliciens. Eén zo'n extra belasting vormde volgens Werker:

het verlies van den betrekking door den jongeling, die moet dienen. Vele bazen en patroons willen, anderen kunnen niet wachten tot de jongeling van dienst terugkomt, en de loteling vindt bij zijn terugkomst uit het leger zijn plaats dooreen ander ingenomen. Hij moet dus leeg loopen, of hij wil of niet, en zoo lang of zoo kort als hij zonder werk is, moeten de ouders hem onderhouden³⁴.

Ook sociale argumenten konden een rol spelen bij de keuze om van de dienstplicht af te zien. In verschillende publikaties uit die tijd werden de sociale overwegingen nader toegelicht. De ex-minister van oorlog (1879) J. J. C. Den Beer Poortugael, bracht in een brochure uit 1883 de sociale motivatie nog het duidelijkst naar voren:

De vervanging, eens een gebruik, breidt zich meer en meer tot de lagere klassen uit. Zij is, als mode en luxe, aanstekelijk. Die het maar enigszins kan, doet het. Een voorbeeld in Leiden is mij bekend dat dienstboden mede-werkten en 's-weeks wat afzonderden om hun broeder, een dagloonertje, vrij te koopen, zooals dat heet. Wanneerzulke klassen remplaceeren, kan men zich van het intellectuele gehalte van hetgeen overblijft een denkbeeld vormen en ook begrijpen hoeveel tijd en zorgen het kost, om zoo'n, in den regel, weinig ontwikkeld verstand, bij theorieën en oefening, iets van oorlogstoestanden voor den geest te kunnen brengen ... Menig ouder zal het oogenblik zegenen dat hij niet meer, welstaanshalve, gedwonge worde zijn moeilijk bijeengebrachte spaargelden voor remplacanten uit te geven of daarvoor geld op te nemen, zooals thans geschiedt³⁵.

Het besluit om een dienstvervanger aan te stellen kon ook gebaseerd zijn op anti-militaire overwegingen. Dit anti-militarisme was vooral praktisch bepaald en richtte zich op het soldatenleven. In de publieke opinie uit deze dagen werden vele bezwaren geuit ten aanzien van het nutteloze en verdorven leven dat de dienstplichtige leidde. Vooral de confessionelen hekelden het verblijf binnen de kazernes, die door hun wel 'pestholen' of 'holen des verderfs' werden genoemd³⁶, terwijl ook een stroming binnen de liberale partij weinig enthousiasme kon opbrengen voor de opleiding die de jonge rekrut genoot. De vrijheidsberoving en de discipline die een militaire training met zich meebracht, werden sceptisch bekeken. Ook de willekeur waaraan de rekrut blootstond vanwege een gebrekkige militaire rechtspleging kon vooral in links-liberale kring geen sympathie wekken³⁷. Een argument tegen de kazerne waar geen uitgesproken liberale of confessionele opvatting aan ten grondslag lag was het idee dat

34 *De Maasbode*, 11 maart 1890.

35 J. C. C. den Beer Poortugael, *Grondwetherziening urgent voor de defensie* (Den Haag, 1883) 75.

36 *Algemeen Handelsblad*, 11 februari 1891, ingezonden brief over de persoonlijke dienstplicht.

37 *De landsverdediging* (1890) 80. Te Velde, *Gemeenschapszin*, 47.

de Nederlandse afzijdigheid en neutraliteit een sterk militair apparaat overbodig maakte en zelfs onnodig provocerend werkte ten opzichte van de ons omringende grote mogendheden: Nederland diende te vertrouwen op het volkenrecht en het woord van zijn grote bureu.

Naast alle praktische bezwaren die bestonden ten aanzien van de dienstplicht waren er kleinere godsdienstige sekten als de doopsgezinden en de Zevende-Dagsadventisten die op religieuze gronden geweld en leger afwezen. Van een grootschalige en georganiseerde afwijzing van de dienstplicht op ideologische gronden was echter geen sprake. Een seculier pacifisme, dat zich vertaalt in verzet tegen oorlog en geweld, speelde toentertijd nog geen rol. De ideeën over geweldloosheid en sociale rechtvaardigheid van de Russische schrijver Lew N. Tolstoj, en een socialistisch anti-militarisme dat zich richtte op de afschaffing van het leger, begonnen pas aan het eind van de eeuw enige aanhang te krijgen. Terwijl de burgerlijk liberale vredesbeweging die na de Frans-Duitse oorlog in Nederland ontstond, met de in 1872 opgerichte 'Het Algemeene Nederlandsche Vredesbond' als belangrijkste exponent, niet tegen het leger was. Integendeel, volgens deze bond was voor behoud van de Nederlandse zelfstandigheid een verantwoord defensieapparaat noodzakelijk³⁸.

Niet alleen de bezwaren tegen het soldatenleven, ook het ontbreken van een negatieve beeldvorming over dienstvervanging was een oorzaak voor de aanhoudende vraag naar remplaçanten. Het stellen van een remplaçant was nog niet gestigmatiseerd tot een onvaderlandslievende daad. Volgens velen werd waar patriottisme pas getoond in het uur van de waarheid: de periode nadat de oorlogsverklaring was getekend. De tijd die verliep tussen de oorlogsverklaring en het daadwerkelijk uitbreken van de gevechtshandelingen gaf genoeg gelegenheid tot militaire oefening. De ervaringen die waren opgedaan tijdens de Tiendaagse veldtocht in België (2-12 augustus 1831), toen vele oorspronkelijk ongeoefende studentencorpsen geestdriftig hadden meegevochten, spraken wat dat betreft boekdelen. In het *Delftsche Nieuwsblad* van 7 november 1880 werd deze gedachtengang treffend verwoord: 'Zoo vaak het vaderland bedreigd wordt staat de kern der bevolking gereed om bloed en leven voor zijn behoud op te offeren, dan denkt niemand aan een remplaçant'³⁹. Dat de wijze van oorlogvoeren veranderde, en mobilisatie een kwestie van dagen in plaats van maanden werd, drong slechts langzaam door.

Vanwege de negatieve kijk op een verplicht verblijf onder de wapenen om economische, sociale en anti-militaire redenen, en omdat dienstvervanging een ingeburgerd gebruik was waar men zich over het algemeen niet voor schaamde, bleef de behoefte aan dienstvervangers bestaan. Ondanks de hoge prijs van remplaçanten bleken ieder jaar ruim 2000 lotelingen bereid en in staat van het remplaçantenstelsel gebruik te maken. Dit aantal wijst erop dat niet alleen een toplaag van studenten, ambtenaren en geslaagde zakenlieden de dienst verruilde. Een indicatie die wordt bevestigd door

38 P. H. Kamphuis, *Het Algemeene Nederlandsche Vredesbond 1871-1901. Een verkennend onderzoek over dertig jaar ijveren voor een vreedzame internationale samenleving. Bijdragen van de sectie militaire geschiedenis van de landmachtstaf* (Den Haag, 1980) 22, 78, 156.

39 *Delftsche Nieuwsblad*, 7 november 1880.

statistieken uit de negentiende eeuw, die aantonen dat ook bij vele handwerkslieden, middenstanders en boeren een grote interesse voor het remplaçantenstelsel bestond⁴⁰.

Er waren verschillende manieren waarop deze niet tot de rijkste burgers behorende groep aan het 'remplaçantengeld' kon komen. In België gaf men in veel minder goeude gezinnen, aan de jongens als doopgeschenk een spaarpot, waarin ze later duitje bij duitje, het geld moesten opsparen om, indien ze door de loting voor de krijgsdienst werden aangewezen, een plaatsvervanger te kunnen betalen⁴¹. Niets wijst erop dat deze Belgische praktijken, alhoewel misschien in mindere mate, niet in Nederland zijn voorgekomen. Een ander, solider, alternatief om het aanstellen van een remplaçant te vergemakkelijken was het afsluiten van een verzekering bij één van de in Nederland bestaande militieverzekeraars⁴².

VI Bloedhandelaren, zielverkopers of legitieme bemiddelaars?

Om de contacten tussen remplaçant en geremplaceerde soepel te laten verlopen bleek de tussenkomst van een derde partij onontbeerlijk. Ten eerste omdat de regelgeving wat betreft de dienstvervangning zeer ingewikkeld was; de tussenpersonen bezaten de benodigde kennis die de gemiddelde burger ontbeerde. Ten tweede was het vinden van een geschikte dienstvervanger voor een particulier persoon geen eenvoudige zaak, die nogal wat risico's met zich meebracht. Als bijvoorbeeld een plaatsvervanger deserterde, dan diende de persoon voor wie hij optrad voor een vervanger te zorgen. In de meeste gevallen dekten de tussenpersonen deze risico's. Tenslotte hoefde de som geld die nodig was voor het stellen van een remplaçant veelal niet in één keer maar in termijnen betaald te worden of kon een verzekering worden afgesloten. Met een dergelijke verzekering kon de deelnemer, als hij trouw zijn premie had betaald, ervan op aan dat de maatschappij bij het bereiken van de dienstplichtige leeftijd een bedrag zou uitkeren of voor een plaatsvervanger of nummerverwisselaar zou zorgen.

In de eerste helft van de negentiende eeuw was de remplaçantenhandel nog nauwelijks georganiseerd. Velen stelden zelf een remplaçant. Anderen waren aangewezen op de diensten van individuele zakenlieden van twijfelachtig allooi, die veelal als bijverdienste dienstvervangers stelden. Het beeld werd in deze periode nog grotendeels beheerst door figuren als J. F. F. de Looy eigenaar van café en slijterij 'De kroon', aanlegplaats voor boten uit Oudhoorn, die zich daarnaast commissionair in plaatsvervangers noemde⁴³, of Rime van der Beij, koffiehuishouder te Assen, maar ook vertegenwoordiger in de remplaçantenhandel⁴⁴. Er leek sinds de zeventiende eeuw weinig veranderd: koffiehuisen en cafés waren nog steeds de favoriete plaatsen om soldaten te ronselen.

40 *Een staatsburger, persoonlijke dienstplicht en legerorganisatie. Van juridische, moreele, maatschappelijke, nationale en militaire zijde beschouwd* (Amsterdam, s. a.) 13; J. Witlox, *Schaepman als staatsman*, II (Amsterdam, 1960) 265; *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898 blz. 850 en 861.

41 Duchesne, *De militairen*, 298.

42 *Een staatsburger, persoonlijke dienstplicht*, 14.

43 Archief provinciaal bestuur Zuid-Holland, doos nr. 4501, brief 1 maart 1888.

44 ARA, afdeling militie en schutterijen, 116.

Naast de weinig professionele en soms 'verdachte' tussenhandelaren werden vooral na de militiewet uit 1861 enkele pogingen ondernomen meer serieuze maatschappijen op te richten die streefden naar betere waarborgen voor de deelnemers. Een voorbeeld hiervan is de in 1862 gestichte Rotterdamse maatschappij 'Onderlinge Waarborgmaatschappij voor de dienst bij de Nationale Militie'⁴⁵. De Rotterdamse maatschappij was een produkt van wel zeer elitaire makelij. Oprichter en directeur was de heer Lambertus van Koetveld, een oud-secretaris van de militieraad, en op het moment van oprichting wijnkoper. Medeoprichter was Lambertus Droogle ver Fortuyn, bankier, en vader van de latere burgemeester van Rotterdam Pieter Drooglever Fortuyn. Verder omvat de lijst van oprichters uitsluitend de namen van topfiguren uit het Rotterdamse politieke en zakenleven van die tijd. Zo waren onder anderen deelgenoot: Rudolf Mees, stammend uit de bekende Rotterdamse familie van welvarende zakenlieden, Joost van Vollenhoven, lid van de Eerste Kamer, en zo zou men nog wel een tijdje door kunnen gaan. De maatschappij leek op het oog in het leven geroepen te zijn met als uitgangspunt onderlinge solidariteit binnen een maatschappelijke bovenlaag van de Rotterdamse bevolking.

In 1865 werd door de leden van de waarborgmaatschappij de naamloze vennootschap: 'Maatschappij van Assurantie voor de Dienst bij de Nationale Militie in Zuid-Holland' opgericht. Een naamloze vennootschap die 'om in de diensten van de geassureerde te voorzien, zich in de eerste plaats en bij voorkeur zou wenden tot de bestaande Onderlinge Waarborgmaatschappij'⁴⁶. De NV, die ongeveer 11 jaar bestond, hield zich zowel bezig met het werven van remplaçanten als met het afsluiten van kapitaal verzekeringen ten behoeve van dienstvervanging. De jaarlijkse premie die iemand die een dergelijke verzekering had afgesloten geacht werd te betalen, werd berekend naar de leeftijd van de deelnemer: variërend van f12,85 in het eerste levensjaar van de deelnemer tot f187,36 in het negentiende. Daarnaast bestond voor gezinnen met meerdere zonen de mogelijkheid om zich met korting te verzekeren. Zo hoefden de ouders van een gezin met vijf dienstplichtige zonen alleen voor de oudste en de derde zoon de volle premie te betalen, voor de tweede 2/5 van de premie, voor de vierde 1/4, en voor de vijfde in het geheel niets. Na betaling van de premie kreeg de deelnemer f500 voor een plaatsvervanger en voor een nummervervisselaar f300⁴⁷ uitbetaald.

Een andere belangrijke grote militieverzekeringsmaatschappij, die kort na aanneming van de militiewet uit 1861 ontstond, was de uit 1862 stammende Haagse maatschappij 'De Eendragt'. Hoofddirecteur was Arend Wulf, een rentenier uit Den Haag. De maatschappij voorzag, evenals haar Rotterdamse concurrent en in het vervolg vrijwel alle grote militiemaatschappijen, zowel in de vervanging van militieplichtigen door het stellen van remplaçanten als het afsluiten van militieverzekeringen. Het was de

45 *Staatsblad*, 18 september 1865, Koninklijk Besluit 1 september 1865, nr. 81; ARA, archief afdeling militie en schutterij, nr. 118, aldaar statuten van de maatschappij uit 1862.

46 Koninklijk Besluit 1 september 1865 nr. 81, artikel 3.

47 *Ibidem*, artikel 19, 20 en 30.

bedoeling dat 'de Eendragt' landelijk ging opereren en niet op provinciaal niveau bleef steken. In de toelichting op het reglement stond:

Deze maatschappij heeft reeds ten vorige jare over vijf provinciën gewerkt, en de medewerking welke zij allerwege mögt ondervinden, heeft het wenschelijk gemaakt, dit jaar dezelve over het geheele Rijk uit te breiden; in alle Hoofdsteden zijn Kantoren, en in de Lotingskatons Agentschappen gevestigd⁴⁸.

VII Twee grote maatschappijen in Den Haag

Van de twee genoemde grote militiemaatschappijen wist alleen de Haagse maatschappij de 'Eendragt' zich in het volgende decennium staande te houden⁴⁹. Aan het eind van de jaren zeventig was A. Wülf niet langer directeur. Hij was uit de maatschappij getreden en als particulier werkzaam⁵⁰. J. J. Herens, wijnhandelaar te 's-Gravenhage, had zijn plaats ingenomen⁵¹. In 1881 werd de maatschappij omgevormd tot de Naamloze Vennootschap: Verzekering Maatschappij voor plaatsvervangende en nummervisseling bij de Nationale Militie 'De Eendracht'⁵².

Arend Wuifde vroegere directeur van de 'Eendragt' bleef gedurende de jaren tachtig als particulier militieverzekeraar in de Haagse regio actief. Een andere belangrijke particuliere verzekeraar uit Den Haag was Dirk van Erp, van beroep grondeigenaar. In 1885 besloten beide militieverzekeraars samen met drie andere particuliere verzekeraars de krachten te bundelen en werd de naamloze vennootschap: Verzekering Maatschap voor plaatsvervangende en nummervisseling bij de Nationale Militie 'Eendracht Bindt' opgericht. De nieuwe maatschappij leek niet alleen qua naam op haar Haagse concurrent, de omschrijving van het doel in de statuten van de maatschappij was woordelijk hetzelfde, namelijk:

Zij heeft ten doel militiepligtigen, die niet persoonlijk hun dienstplicht wensen te volbrengen, te verzekeren tegen de schade, die zij zouden kunnen lijden ten gevolge van plaatsvervangende of nummervisseling, door... in hunne vervanging te voorzien en de risico's der vervanging op zich te nemen, en wel op zoodanige wijze, dat tevens wordt voorzien in de vervulling der dienstplichtigheid van opvolgende broeders⁵³.

Tot directeur van de maatschappij werd Dirk van Erp benoemd. Voor de jaren 1881, 1886 en 1890 is nagegaan wat het aandeel was van de 'Eendracht', 'Eendracht Bindt' en de 'Algemeene Nederlandsche Militieverzekeringsmaatschappij', de maatschappij

48 *Reglement der Verzekerings-Maatschappij voor de Nationale Militie onder de zinspreuk de Eendragt* (Den Haag, 1863) toelichting A. Wulf.

49 Gemeentearchief 's-Gravenhage, bnr. 373, M. de Bas 1879.

50 Gemeentearchief 's-Gravenhage, bnr. 373, Inventaris Frans Meijer 36.6.

51 *Staatscourant*, 13 september 1881, nr. 104.

52 Gemeentearchief 's-Gravenhage, bnr. 373, Willem Johannes Maurits de Bas 42.

53 *Staatscourant*, 20 oktober 1885, no. 135.

waar de twee Eendrachten in 1887-1888 in zouden opgaan, op de Haagse remplaceantenmarkt.

Het aantal Haagse geremplaceerden dat gebruik maakte van de diensten van de militieverzekeringsmaatschappijen 'Eendracht', 'Eendracht Bindt' en het ANMVM⁵⁴

jaar	Eendracht	Eendracht Bindt	ANMVM	tot. geremplaceerden
1881	31	18*	-	54
1886	33	16	-	52
1890	-	-	55	67

* Cijfers van Wülf en Van Erp als particulier

Uit het bovenstaande kan zonder enige terughoudendheid de conclusie worden getrokken, dat de grote militiemaatschappijen in de jaren tachtig, in ieder geval in Den Haag, de markt grotendeels in handen hadden. Duidelijk is, dat de Haagse burger na 1870 zelden in eigen persoon een dienstvervanger stelde, en voor eigenmachtig optreden van kleine zelfstandigen uit de middenstand was niet of nauwelijks plaats.

VIII De Algemeene Nederlandsche Militieverzekeringsmaatschappij

De oprichting van de ANMVM, zoals de Algemeene Nederlandsche Militieverzekeringmaatschappij in het vervolg zal worden genoemd, betekende een mijlpaal in de geschiedenis van de remplaceantenbemiddeling. De belangrijkste tussenpersonen van dat moment besloten te gaan samenwerken. Militieverzekeraars door het hele land verspreid, ook de directies van de Eendracht en Eendracht Bindt traden toe als aandeelhouder-vertegenwoordigers van de ANMVM.

In een prospectus van de Maatschappij uit 1888 werden de redenen van dit samengaan, dat volgens de Maatschappij hoogst noodzakelijk was, uit de doeken gedaan: Allereerst was volgens de Maatschappij het aantal militieverzekeraars zo schrikbarend toegenomen en daardoor een dusdanige concurrentie ontstaan dat solide verzekeren nagenoeg onmogelijk was. De prijs die sommige verzekeraars voor hun diensten vroegen was te laag waardoor zij op den duur niet aan hun verplichtingen konden voldoen; ten tweede diende het bestaande grote verloop onder de militieverzekeraars te worden teruggedrongen. De goede naam van de tussenhandel werd te grabbel gegooid omdat de één zijn betalingen staakte en de ander plotseling met de noorderzon vertrok; tenslotte hadden de onhoudbare concurrentie en het gebrek aan moraliteit de vervanging bij de nationale militie een slechte reputatie bezorgd. Ten onrechte volgens de maatschappij, want de meeste verzekeringskantoren hadden al veel ten goede hervormd. Zij waren echter, geïsoleerd als ze stonden, niet in staat het kwaad te stuiten. Dergelijke wantoestanden rechtvaardigden volgens de makers van de prospectus het

54 Gemeentearchief 's-Gravenhage, nr. 373, notarissen W. J. M. de Bas en F. Meijer (gegevens maatschappijen); RAZH, Militieregisters Zuid-Holland 1881-1941.

initiatief dat de 'meest solide en waarborg gevende elementen' hadden ondernomen⁵⁵.

Hoewel moeilijk is na te gaan in hoeverre naast deze ideële beweegredenen puur zakelijke motieven een rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van de ANMVM, is het opmerkelijk dat de oprichters zo'n nadruk legden op de meer ideële kant van de zaak. Blijkbaar had men genoeg van alle amateurisme, onbetrouwbaarheid en kleinschaligheid die de handel hadden verziekt en zo'n slechte naam hadden bezorgd. Door het samengaan van de belangrijkste militiemaatschappijen hoopten de oprichters van de ANMVM een zodanige invloed op en professionalisering van de remplaçantenhandel te verkrijgen, dat deze bedrijfstak haar slechte imago kon afschudden en in het vervolg voor vol zou worden aangezien.

Niet alleen de initiatiefnemers waren optimistisch gestemd over de ANMVM, ook van buiten waren positieve geluiden te horen. Zo juichte de redactie van de *Verzeke-
ringsbode* 'deze zaak van ganscher harte toe'⁵⁶. In een verslag van de oprichtingsvergadering werd de lezer met vreugde gemeld:

Eene Algemeene Verzekering-Maatschappij derhalve, waarin alle solide elementen, in het vak der dienstvervangende handelende, werden opgenomen, mag door alle belanghebbenden worden aangemerkt als een hecht bolwerk tegen iedere teleurstelling en tekortkoming in aangegane verplichtingen ten deze⁵⁷.

Om een doelmatige organisatie te verkrijgen werd als bedrijfsvorm de naamloze vennootschap gekozen. De drie directeuren: J. J. Herens, de oud-directeur van de Eendracht, en twee vooraanstaande joodse zakenlieden en broers Israël Abraham en Jacob Zeehandelaar, werden belast met het dagelijks bestuur en het beheer van de vennootschap. Ook de keuze van de directeuren werd door de *Verzeke-
ringsbode* toegejuicht. In het eerder vermelde stuk over de oprichtingsvergadering stond te lezen:

De omstandigheid dat de heer J. J. Herens, wiens naam sedert vele jaren in dezen tak van Verzekering met eere is bekend, met (bijna) algemeene stemmen werd benoemd tot Algemeen Voorzitter-Directeur, alsmede de Heeren I.A. Zeehandelaar en J. Zeehandelaar tot Directeuren, mag ongetwijfeld bijdragen ter verzekering van den goeden waarborg, een ieder aangeboden, om zijne belangen in de onderwerpelijke zaak voor 't vervolg op de meest nauwgezette wijze zien behartigd⁵⁸.

De kantoren van de vertegenwoordigers waren door het gehele land verspreid gevestigd. De vertegenwoordigers dienden zich wat betreft hun doen en laten te houden aan een door de algemene vergadering van aandeelhouders vastgesteld reglement. Hield een vertegenwoordiger-aandeelhouder zich niet aan de bepalingen

55 Gemeentearchief Amsterdam, bibliotheek 355.00210., prospectus van 'Algemeene Nederlandsche Militie Verzekering Maatschappij' (Amsterdam, 1888) 7-9.

56 *De Verzeke-
ringsbode*, (50) 10 september 1887, 412.

57 *Ibidem*, 411 en 412.

58 *Ibidem*, 412.

uit het reglement dan kon hem dit op een fikse boete komen te staan. Zo moest al in 1888 door de algemene vergadering van aandeelhouders bestraffend worden opgetreden tegen H. J. Dammerman, een agent-aandeelhouder uit Arnhem. Omdat betrokkene zowel de akte van oprichting als het huishoudelijk reglement had ontdoken werd hem door de vergadering een boete van f3.000 opgelegd en werd de noodzakelijkheid en wenselijkheid van zijn verplaatsing uitgesproken⁵⁹. Het was de maatschappij blijkbaar ernst met het streven een streep onder het verleden te zetten en tot een eerlijke bedrijfsvoering te komen.

Het lijkt erop dat de ANMVM in de periode van haar bestaan van 1887 tot 1898 niet slecht heeft geboerd. Zoals te verwachten viel was een belangrijk deel van de remplaçantenmarkt in haar handen gevallen: in een adres uit 1898 van de directeuren van de maatschappij aan de ministers van oorlog, marine en binnenlandse zaken werd zelfs gesproken van een jaarlijks gemiddelde van ruim 1300 plaatsvervangers en nummervwisselaars (dus jaarlijks ongeveer 2/3 deel van het totale contingent)⁶⁰, een aantal dat misschien iets was aangedikt, maar niet ver van de waarheid zal hebben gelegen. Echter, niet alleen de koele cijfers wijzen in de richting van een succesvol, of in ieder geval redelijk rendabel avontuur: de activiteiten van de eigenaren buiten het terrein van de militieverzekering bevestigen dit positieve beeld. In 1888 besloten de aandeelhouders van de ANM VM namelijk een tweede maatschappij op te richten: de levensverzekeringsmaatschappij 'de Elf Provinciën'. Tot directeuren werden benoemd: Jacob Zeehandelaar en één van de actiefste oud-tussenhandelaren in remplaçanten Frederik W. Schaefers⁶¹.

Het initiatief van de ANMVM vond navolging. Tussen 1888 en 1897 bereikte de oprichting van naamloze vennootschappen op het gebied van militieverzekeringen een piek. Naast de ANMVM was aan twee andere Amsterdamse maatschappijen: 'De Waarborg' en de 'Amsterdamsche Algemeene Militie Verzekering Mij.', een tamelijk lang leven beschoren. De vier NV's die na 1890 werden opgericht, lijken minder succesvol te zijn geweest. Opvallend is de overheersende rol die de familie Zeehandelaar binnen de Amsterdamse maatschappijen speelde. Jacob Zeehandelaar was directeur van de ANMVM, Israël Jacob Zeehandelaar werd directeur van de Amsterdamsche Militie-Verzekeringsmaatschappij, en ook dient niet onvermeld te blijven dat Israël Abraham Zeehandelaar in 1890 de directie van de ANMVM verliet en mededirecteur werd van de Amsterdamsche Algemeene Militie-Verzekering Maatschappij⁶².

59 Gemeentearchief Amsterdam, archief notaris mr. Zegers Veeckens nr. 24225, proces verbaal algemene vergadering aandeelhouders in lokaal Odeon Singel te Amsterdam, 19 juli 1888.

60 ARA, archief van de afdeling militie en schutterijen, nr. 122, adres binnengekomen 19 februari 1898.

61 *Staatscourant*, 1888, no. 23.

62 Gemeentearchief 's-Gravenhage, nr. 373, archief W. J. M. de Bas, 42.37, zie akten van plaatsvervangers en nummervwisselaars.

Naamloze vennootschappen op het gebied van militie-verzekeringen, 1888-1897⁶³

<i>Naam Maatschappij</i>	<i>oprichters</i>	<i>beroep</i>
1 Nationale Militie Verzekering Mij. 'De Waarborg' Amsterdam (1889-1898)	I. S. van Dal	militieverzekeraar
	W. P. Taats	"
	D. Dreese	"
	A. J. van Gelder	koopman
	G. van der Moolen	"
2 Amsterdamsche Algemeene Militie-Verzekering Mij. Amsterdam (1890-1900)	M. Butter	commissionair
	A. H. v. d. Wetering	schilder
	W. J. Vervoort	gep. sergeant majoor
	J. G. M. Butter	kleermaker
3 Eerste Nederlandsche Militieverzekering Mij. Utrecht (1891-1896)	L. S. Spiering	dir. der Alg. Amst. mannen- en vrouwen ziekenbus
	J. J. F. Emmen	grossier
	B. J. baron Mubert tot de Leemale	gep. kolonel der infanterie
	J. D. Sybrandi	zonder beroep
	D. C. van Nimwegen	kandidaat notaris
4 Eerste Hollandsche Militieverzekering Mij., Amsterdam (1892-1897)	M. Verhagen	gemeenteontvanger
	J. Vijn	advocaat-procureur
	J. A. G. vander Wijck	notaris
	M. J. van Oosterzee	advocaat-procureur
	J. A. Middelhoff	griffier Kantongerecht
	H. Ph. 't Hoof	advocaat-procureur
5 Amsterdamsche Militie verzekering Mij., Amsterdam (1893-1895)	I. J. Zeehandelaar(sr.)	gep. kwartiermeester
	T. T. Bartels	particulier
	F. B. Krenning	fabrikant
	J. M. Zuure	makelaar
	M. Engers	particulier
6 Eerste Groningsche Militieverzekering Mij., Groningen (1897-1898)	R. de Waard	arts
	R. Kijlstra	arts
	L. P. de Groot	notaris
	L. P. H. Tichelaar	kassier en commissionair

63 Gegevens uit: H. G. Schuddebeurs, 'Het Nederlandsche Verzekeringsbedrijf gedurende de laatste twee eeuwen voor zoover dit werd uitgeoefend door Naamloze Vennootschappen', *Economisch historisch jaarboek*, XIV (Den Haag, 1928) 1-105; Oprichtingsakten in de diverse staatscouranten.

Het ontstaan van de maatschappijen lijkt vooral een reactie op het grootscheepse initiatief van de ANMVM. Enerzijds besloten individuele militieverzekeraars uit professionele overwegingen de krachten te bundelen: om serieus te kunnen concurreren met de ANMVM was schaalvergroting en een efficiënte organisatievorm noodzakelijk. Anderzijds vormden de door de stichters van de ANMVM zo op de voorgrond gestelde ideële motieven, een belangrijk uitgangspunt voor oprichting van de wat meer elitaire maatschappijen. Deze maatschappijen zagen hun actie vooral als een bijdrage tot een verdere beteugeling van de kwalijke praktijken waarvan militieverzekeraars werden beschuldigd. De directie van de in 1892 opgerichte 'Eerste Hollandsche Militie Verzekering Maatschappij' gaf bijvoorbeeld als belangrijk argument om zich met de militieverzekering in te laten:

Om nu te trachten aan al de wanverhoudingen een gewenscht einde te maken en in het gehalte degenen, die zich met de bezorging van plaatsvervangers en nummervervisselaars bezighouden, verbetering te brengen, alsmede om een en ander op betere grondslagen te vestigen, waardoor belanghebbenden zéér zeker gebaat zullen zijn⁶⁴.

Wat betreft de onbetrouwbaarheid en het bedrieglijk handelen van tussenpersonen, keerden de nieuwe maatschappijen veel ten goede. Echter, de slechte reputatie van de militieverzekeraars bleef hun ook na 1887 achtervolgen. Dat het verleden niet snel werd vergeten blijkt bijvoorbeeld uit een brief uit 1898 van een zekere P. Combé, voormalig sergeant schrijver bij de provinciale adjudant te Friesland. In deze brief beschuldigde hij F. W. Schaevers, één van de kopstukken van de ANMVM, van omkoping. In de jaren zeventig waren volgens hem personen met een aanzienlijk strafblad of een te kleine lengte dankzij de bedrieglijke praktijken van de tussenpersoon en medewerking vanuit hogere kringen in sommige gevallen toch aangenomen. Zo schreef Combé over twee onderofficieren die bij een vergadering van de militieraad te Heerenveen f10 van Schaevers hadden ontvangen, teneinde hun medewerking te verlenen bij een soepele aanname van remplaçanten. Het gevolg was dat een aantal te kleine plaatsvervangers werd aangenomen. Deze bedriegers trokken al snel de aandacht van Combé en zijn chef 'wegens hunne kleine gestalte, niettegenstaande ze voorzien waren van elastieke hakken en het bovenhaar of hoofdhaar opgevuld of opgedikt hadden met harde was⁶⁵.

Ging het hier om voorvallen die plaatsvonden voor de oprichting van de ANMVM, ook na 1887 werd gesjoemeld. In 1895 moest de al eerder genoemde R. van der Beij, koffiehuishouder en inmiddels tevens vertegenwoordiger van de Amsterdamsche Algemeene Militieverzekeringsmaatschappij, voor de arrondissementsrechtbank te

64 Gemeentearchief Amsterdam, map verdediging K.0032, aldaar prospectus 'Eerste Hollandsche Militie Verzekering Maatschappij'.

65 ARA, archief afdeling militie en schutterijen, nr.122, brief P. Combé te Utrecht aan de ministers van Biza, oorlog en marine 22 februari 1898.

Assen verschijnen. Hij werd beschuldigd van valsheid in geschrifte gepleegd in een authentieke akte,

... omdat hij op een getuigschrift van goed gedrag (model 14), afgegeven door de burgemeester van Assen, het namens Gedeputeerde Staten van Overijssel gestelde stempel van afkeuring met een chemisch middel had doen verdwijnen, teneinde dat stuk opnieuw voor het stellen van een plaatsvervanger te gebruiken⁶⁶.

Alhoewel Van der Beij uiteindelijk wegens gebrek aan bewijs werd vrijgesproken, zal de zaak door de goedwillende bemiddelaars als zeer onwelkom zijn ervaren.

Overigens was het uitwissen van stempels een praktijk die meer voorkwam zo blijkt uit een verslag uit 1892 van een provinciaal adjudant aan de minister van oorlog. Hij vermeldde in zijn verslag onder andere:

Het is gebleken dat commissarissen tot het bezorgen van plaatsvervangers het door de voorzitter van den Militieraad op de stukken van aangeboden doch afgekeurde plaatsvervangers geplaatst stempelmerk weten uit te wisschen. Om in deze bedrog te voorkomen waren de militaire leden van de militieraden dagelijks met elkaar in correspondentie⁶⁷.

Alhoewel het hier ging om incidenten en niet om de structurele misstanden van voor 1861, deden voorvallen als deze en de rechtzaak Van der Beij het imago van de tussenpersonen geen goed.

IX Conclusie

Om goed te kunnen beoordelen hoe het dienstvervangingsstelsel in de praktijk van alledag functioneerde zijn achtereenvolgens behandeld: de discussie over het onderwerp in de publieke opinie, het aantal en de beweegredenen van remplaçanten en gereplaceerden en het optreden van een derde partij die zich op de remplaçantenmarkt bewoog: de tussenpersonen.

Het aanbod van plaatsvervangers en nummervwisselaars werd in gunstige zin beïnvloed door de beperkte vorm van dienstplicht die Nederland in de negentiende eeuw kende en de hoge beloning die een verbintenis als remplaçant opleverde. Deze uitgangspunten waren zo gunstig dat het jaarlijks aantal remplaçanten niet zichtbaar verminderde toen tegen het einde van de eeuw het stelsel in de publieke opinie steeds vaker en heftiger werd bekritiseerd, en als gevolg van de gestegen welvaart de werkloosheid afnam en de inkomens toenamen.

De materiële vooruitgang had ook nauwelijks gevolgen voor de belangstelling aan de vraagzijde van de remplaçantenmarkt. Door de loonstijging kwam de dienstvervanger op het eerste gezicht binnen handbereik van een steeds bredere groep mensen. Echter, de vraagprijs steeg mee. Dat de dienstplicht niet als een patriottische daad, maar eerder

66 *Ibidem*, nr. 116, brief provinciaal bestuur Drenthe 16 juli 1895.

67 *Ibidem*, minister van oorlog aan de minister van Biza 2 februari 1892.

als een last werd beschouwd, lijkt een belangrijker oorzaak voor de aanhoudende vraag naar remplaçanten. Wat de Nederlandse burger vooral tegenstond waren praktische zaken als de slechte huisvesting in vochtige en tochtige kazernes, het beroerde voedsel, het drillen, het vloeken, het verlies van een baan of inkomensderving. Naast deze sterk materialistisch getinte motieven speelden ideologische bezwaren op grond waarvan de dienst werd geruild slechts een bescheiden rol.

In potentie was dus zowel aan de vraag als aanbodzijde van de rempiaçantenmarkt een rijke klantenkring voorhanden. Het was aan de bemiddelingsbranche om dit in beginsel gunstige uitgangspunt te benutten. In de eerste vijftig jaren dat het fenomeen remplaceren bestond, was van een doelmatig en rationeel optreden van de tussenpersonen nog nauwelijks sprake geweest. Bedrog, uitbuiting, valse concurrentie en eigenaardige ronselpraktijken waren aan de orde van de dag. Veel mensen stelden daarom liever in eigen persoon een dienstvervanger; een handeling waar ook veel risico's aan waren verbonden.

Ondanks de laakbare praktijken die incidenteel nog steeds voorkwamen, veranderde er na 1860 veel ten goede. Deze verbetering was mede te danken aan positieve ontwikkelingen binnen de bemiddelingsbranche. Zo beheersten meer of minder succesvolle grotere maatschappijen de markt in plaats van louche individuen. De oprichters van deze maatschappijen die van dan af de toon aangaven, als de familie Herens en Van Erp in de jaren tachtig en de Zeehandelaren in de jaren negentig, waren geen onbetrouwbare personen maar gerespecteerde middenstanders. De oprichtingsstatuten gaven aan dat in het vervolg naast het aloude streven naar het maken van winst ook een eerlijke en gedegen bedrijfsvoering een belangrijke rol speelde. Gevolg van dit alles was een verzakelijking van de remplaçantenmarkt: de Nederlandse burger stelde nauwelijks nog in eigen persoon een plaatsvervanger of nummervwisselaar, er kwamen meer en betere waarborgen voor remplaçant en geremplaceerde, er kwam een betere regelgeving en toezicht op de tussenpersonen waardoor bedrog en manipulatie naar de achtergrond werden geschoven. Om daarnaast het stellen van een dienstvervanger financieel aantrekkelijker te maken konden bij steeds meer maatschappijen kapitaalverzekeringen worden afgesloten.

Vreemd genoeg kwam gelijktijdig met de positieve ontwikkelingen binnen de remplaçantenbranche het dienstvervangingsvraagstuk steeds sterker als probleem in termen van recht en onrecht in de belangstelling te staan. Terwijl in de periode voor 1860, toen het stelsel minder waarborgen bood voor remplaçant en geremplaceerde en de tussenhandel nog nauwelijks was georganiseerd, weinigen het systeem als onrechtvaardig tegenover de 'mindere klasse' ervoeren⁶⁸. Een verklaring voor deze paradox werd tot nog toe gezocht in de maatschappelijke ontwikkelingen in de laatste decennia van de negentiende eeuw: een periode met fundamentele veranderingen op het gebied van sociale wetgeving en parlementaire democratie. De mening was dat de maatschappelijke ongelijkheid die inherent was aan het remplaçantenstelsel een steeds grotere ergernis opwekte⁶⁹.

68 Bevaart, *Nederlandse defensie*, 196 en 390.

69 *Ibidem*, 406.

W. Bevaart plaatste onlangs in zijn studie over de Nederlandse defensie tussen 1839 en 1874 enige vraagtekens bij deze heersende opvatting. Hij vroeg zich af of de legerleiding en hun politieke medestanders het argument van maatschappelijk ongelijkheid, een kwestie waar ze zich nooit veel aan gelegen hadden laten liggen, er niet met de haren bijsleepten, om hun militaire bezwaren tegen dienstvervangingskracht bij te zetten. Dit is een interessante gedachte omdat, zoals Bevaart zelf terecht al aangeeft, het dienstvervangingsvraagstuk hiermee ten dele van zijn sociale karakter wordt ontdaan, en de militaire druk op het stelsel op de voorgrond wordt gesteld⁷⁰. Bovendien wordt met deze these de gematigde houding van een aantal links-liberalen ten opzichte van het fenomeen dienstvervangingsgedeelte verklaard. Voor hen woog de vrees voor verzwaring van de militaire lasten zwaarder dan de opheffing van sociale onrechtvaardigheid door afschaffing van plaatsvervangings- en nummervervanging.

Het functioneren van het remplaçantenstelsel toont aan dat Bevaart best wel eens gelijk kan hebben. In de praktijk bleek er een grote groep belanghebbende burgers te bestaan die baat had bij het stelsel, en op wie het optreden van de anti-dienstvervangingsbond weinig indruk maakte. Daarnaast bestond bij de derde partij van militieverzekeraars een groeiende behoefte om het stelsel van binnenuit te moderniseren en aan te passen aan de veranderende tijdgeest. Het beeld van een onrechtvaardig, ouderwets, uit de standenmaatschappij stammend relic, dat de tegenstanders van dienstvervangingsgraag opriepen en wij als toeschouwers uit de twintigste eeuw misschien geneigd zijn over te nemen, lijkt derhalve overdreven, en verdient enige nuancering⁷¹.

Een kenmerkend voorbeeld van het opportunistisch gebruik van de term sociale onrechtvaardigheid is te vinden in de memorie van toelichting bij het wetsontwerp uit 1898, dat het doodvonnis van het remplaçantenstelsel betekende. Wat betreft de tussenpersonen valt te lezen dat maatschappijen en commissarissen slechts geldelijk voordeel zoeken, en in de keuze van hun manschappen niet al te nauwkeurig zijn. Een nauwlettender toezicht zou prijsstijgingen betekenen en daarmee zou de vervanging voor nog minder mensen zijn weggelegd⁷². Over de verbeteringen tijdens de laatste decennia van de negentiende eeuw werd met geen woord gerept. Het is duidelijk dat de regering het negatieve vooroordeel graag bevestigd zag.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ Zie bijvoorbeeld Spits, *De metamorfose van de oorlog*, 146.

⁷² *Handelingen Tweede Kamer*, 1897-1898, bijlage 140.3

Verbroederingspolitiek en nationalisme: het dekoloniseringsvraagstuk in de Surinaamse politiek¹

PETER MEEL

Inleiding

Het statuut voor het koninkrijk der Nederlanden, dat in 1954 tot stand kwam, was de kroon op maar liefst twaalf jaar staatkundige arbeid. De belofte van autonomie die in 1942 door koningin Wilhelmina wereldkundig was gemaakt, werd met behulp van deze rechtsorde op een voor alle partijen bevredigende wijze ingelost. In Nederland, Suriname en de Nederlandse Antillen verklaarden regeringen het statuut een mijlpaal te achten in de betrekkingen tussen de landen van het koninkrijk.

Bij alle euforie werd van het eerste ogenblik af echter met verschillende ogen naar de nieuwe rechtsregeling gekeken. In Den Haag werd het statuut beschouwd als de voorlopige afsluiting van een proces dat in 1942 was begonnen. In de optiek van de Nederlandse regering dienden de betrokken landen uitgebreid ervaring op te doen met de nieuwe rechtsorde, alvorens overwogen zou kunnen worden hierin wijzigingen aan te brengen. In Paramaribo daarentegen zagen vele politici het statuut als het beginpunt van een ontwikkeling waarbij de verworvenheden van de rechtsregeling verder zouden kunnen worden uitgebouwd. Zij vatten het statuut op als een eerste fase in het proces van dekolonisatie, dat eerst na de overdracht van de soevereiniteit aan Suriname zou zijn voltooid.

In deze bijdrage wil ik nagaan hoe vanaf 1954 opeenvolgende Surinaamse regeringen met het dekoloniseringsvraagstuk zijn omgegaan. In dit verband wil ik bijzondere aandacht besteden aan het kabinet-Emanuel, dat zich tussen 1958 en 1961 als eerste beijverde voor een daadwerkelijke uitbreiding van de autonomie van Suriname. Het kabinet-Emanuel was een voor Surinaamse begrippen opmerkelijke coalitie: het steunde op een ruime parlementaire meerderheid, hield rekening met de verlangens van de parlementaire en buitenparlementaire oppositie, maakte ernst met de uitvoering van een vooruitstrevend regeringsprogramma en opereerde onder betrekkelijk gunstige economische omstandigheden. Een andere bijzonderheid was dat de Surinaamse politiek ten tijde van dit kabinet beheerst werd door twee beginselen: de verbroederingspolitiek en het nationalisme.

Onder verbroederingspolitiek wordt het samenwerkingsverband verstaan tussen de Nationale Partij Suriname, de NPS, en de Verenigde Hindostaanse Partij, de VHP. Deze politiek is onlosmakelijk verbonden met de respectievelijke leiders van deze partijen, Johan Adolf Pengel en Jagernath Lachmon. Het nationalisme geldt vooral als het geesteskind van de politicus en schrijver Eddy Bruma. Tot 1961 was het nationalisme overwegend cultureel van aard, nadien richtte het zich in hoofdzaak op de totstandkoming van de onafhankelijke republiek Suriname. Het was onder nationalis-

1 Dit artikel is een bewerking van een lezing die gehouden werd op het congres 'Los van Nederland. Dekolonisatie van Indonesië en Suriname'. Dit congres vond plaats op 19 november 1993 op het ministerie van buitenlandse zaken te Den Haag op initiatief van de Vereniging voor de geschiedenis van de twintigste eeuw